

Ühe vekslu võltsimise lugu: ääremärkus 1940. aasta juulivalimiste juurde

Indrek Paavle

Taust: valimislavastus ja Jüri-Rajur Liivak

1940. a. juulivalimisi on teadus- ja populaarteaduslikus kirjanduses põhjalikult käsitletud, aga ometi on vähe tähelepanu pööratud ühele detailile. Nimelt küsimusele: miks jäeti Eestis valimistele kandideerima üks vastukandidaat ja millist rolli mängis seejuures tema vastu tõstetud kriminaalsüüdistus? Sellesse probleemi püüangi käesolevas artiklis süveneda, võttes appi seni kasutamist mitte leidnud arhiividokumendid Jüri-Rajur Liivaku kriminaalasja materjalide näol.

Et juulivalimistest on piisavalt kirjutatud, sobib siinkohal piirduda põgusa ülevaatega.¹ Pärast seda, kui NSV Liit oli Eesti 1940. aasta juunis okupeerinud, sooviti jätta mulje toimunu õiguspärasusest. Ümberkorraldused toimusid Moskva emissari Andrei Ždanovi juhtimisel ja püüti arvestada kehtivaid seadusi, mis aga polnud alati võimalik. Lavastuse oluliseks osaks olid parlamendivalimised, mis kuulutati välja 5. juulil ning toimusid seadusega ette nähtud etteteatamistähtaega eirates 14.–15. juulil. Uute võimude poolt moodustati valimisblokk Eesti Töötava Rahva Liit (ETRL), kuhu püüti koondata lajualseid või kuulekaid inimesi. Uskudes demagoogilist lubadust vabade valimiste

kohta, seadsid rahvuslikud ringkonnad üles oma „vastukandidaadid”. Otsitud põhjustel ja seadusi eirates tühistati nende kandidatuurid või sunniti kandidaadid ähvardustega loobuma nii, et valimistele pääses lõpuks ainult üks opositsiooniline kandidaat. Suurem osa rahvast hirmutati propagandaga libavalimistel osalema ning võltsiti ka tulemusi. Kokkuvõttes saavutas okupatsioonivõim soovitud tulemuse – „valitud” parlament oli kuulekas ning täitis ilusasti oma ülesande: kuulutas Eestis välja nõukogude võimu ja esitas avalduse Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liidu liikmeks astumiseks.

Ainsa vastukandidaadina valimistel osalenud Jüri-Rajur Liivak ongi käesoleva loo peategelane. Liivak (1912–2000) oli üpris tuntud isik, Harjumaa Rae valla suuratalunik, kes osales aktiivselt ühiskondlikus ja poliitilises elus ning oli muu hulgas üks taarausuliste eestkõnelejaid. Pärast talu pärisperemeheks saamist 1936. aastal läks majapidamine ülesmäge ja talu aastakäive kasvas kiiresti 2000 kroonilt 20 000 kroonini. Seda eluperioodi kuni 1940. aasta suveni on Liivak ise nimetanud „oma elu kõige õnnelikumaks ja tulemusrikkamaks”.²

Liivak oli ka poliitiliselt aktiivne, tegutses agaralt Tallinna Ümbruse Talupidajate Ühingu, toimetas selle väljaannet Tallinna Ümbruse Põllumeeste Tähtaamat ja kandideeris ühingu esindajana 1938. aastal Riigivolikogu valimistel. Seda küll edutult, jäädes 18. valimisingkonnas nelja kandidaadi seas 500 häälega viimaseks. Osana valimiskampaaniast andis Liivak välja neli numbrit ajalehte Repälä.³ Sellega seoses sattus Liivak pahuksisse autoritaarse režiimiga – politseivalitsuse direktori otsusega karistati teda demagoogia eest 50-kroonise trahviga, põhjuseks Repäläs avaldatud kirjutus, milles Tallinna keskmeeireid ja AS Võiekspordi süüdistati talupidajate-vaenulikus piimanduspoliitikas.⁴ See ei jäänud Liivaku

¹ Põhjalikku käsitlust valimiste kohta vt.: I. Paavle. Anneksioon. – Sõja ja rahu vahel. Koguteos. II köide. Esimene punane aasta. Tallinn, 2010, lk. 127–144.

² J.-R. Liivak. Palve põllu eest. Mälestusi käidud eluteelt. Tallinn, 1991, lk. 60, 84.

³ Repälä. Tallinna ümbruse põllumeeste häälekandja. Väljaandja ja vastutav toimetaja J. Liivak; Eesti Vabariigi 21. aasta tähtaamat 1938. a. Toimetanud J. R. Liivak. Tallinn, 1937.

⁴ Sisekaitseülema toimik Jüri-Rajur Liivak’u karistamise asjas ajakirjas „Repälä” avaldatud demagoogiliste väljenduste ja ässituste pärast „Võiekspordi” kohta, 1938, ERA, f. 852, n. 1, s. 2561; vt. ka: J. Sooberg. Kes peavad ehitama Tallinna keskmeeirei? – Repälä 1938, nr. 2, lk. 2–4.

ainsaks kokkupuuteks kohtuvõimuga. 16. jaanuaril 1940 mõistis Tallinna 10. jaoskonna jaoskonnakohtunik Liivaku süüdi kriminaalseaduse (KrS) §495 p. 3 alusel auhaavamise eest, määrates karistuseks üks kuu vangimaja tingimisi kolmeaastase katseajaga.⁵ Püüdmata seda kuidagi järgnevaga seostada, tuleb siiski tõdeda, et kehtiv tingimisi karistus tähendas, et 1940. aastal pääses Liivak isegi kergesti.

1940. aasta juulivalimistel kandideerimine oli noore hakkaja mehe jaoks, kel oli valimistel osalemise kogemus, igati loomulik käik. Koduringkonnas kandideerides sai ta ametlikult 3303 häält ega osutunud valituks. Vähe sellest, temale antud hääled liideti rärgelt seadust rikkudes tema vastase, ETRL-i kandidaadi Artur Saksa häältega.⁶ Sarnaselt mitmele teisele kandidaadile üritati Liivakut valimiste eel ähvarduste ja meelutustega osalemisest loobuma sundida, aga mees ei murdunud. Valimiste ajal Liivak aga arreteriti väidetavalt fabritseeritud vekslivõltsimise süüdistusega ja suleti vangimaja.

Siit jõuamegi küsimuse juurde, miks nii läks? Miks Ždanovil ja teistel niiditõmbajatel veel seda tsirkust vaja oli? Tegemist oli märkimisväärse erandiga, sest täpselt sama stsenaariumi järgi korraldatud Läti ja Leedu seimivalimistel ühtegi vastaskandidaati valimistele ei lastud. Et süsteem ei leidnud võimalust veel viimase vastukandidatuuri tühistamiseks, pole usutav. Kõigi teiste kandidatuuridega ju nii toimiti, tegemata numbrit sellest, kui juriidiliselt korrektne see oli või polnud. Liivaku isik ega tema valimisplatvorm polnud teistest põhimõtteliselt erinev. Pigem oli tema platvorm isegi üldsõnalisem kui mitmel teisel vastukandidaadil, kes sel ettekäändel kõrvaldati, ja nii poleks tema valimistelt kõrvale jätmise saanud olla

kuigi keeruline.⁷ Aga esmalt vaatame, milliseid seletusi pakuvad senised käsitlused.

Retseptioon

Ainukese vastukandidaadi probleemi mainitakse vähestes käsitlustes ning veel vähem on püütud seda selgitada. Sovetlik ajalookirjutus vaiks vastukandidaadi maha, nentides, et „tagurlikele elementidele ei antud võimalust valimistel oma kandidaate esitada”.⁸ Hiljem on küsimusele äramainimise korras tähelepanu pööratud. Saksa õpetlane Boris Meissner ütleb, et üks kommunistide ja vasakradikaalide blokki mitte kuuluv kandidaat pääses valimistele ja mainib Liivakut nimeliselt.⁹ Vene ajaloolane Jelena Zubkova nendib, et ühes ringkonnas pääses valimistele alternatiivne kandidaat.¹⁰ Kõige rohkem sõnu on küsimuse valgustamiseks kulutanud Jüri Ant, kes soliidses koguteoses ütleb: „[– –] lõpuks jäi sõelale vaid üks opositsiooniline kandidaat – Jüri-Rajur Liivak Rae vallast. Tema vastu käivitati koheselt laimukampaania, süüdistades teda kriminaalkuriteos ja koostöös eksminister Kaarel Eenpaluga.”¹¹ Tiit Made kirjutab, et ainsana kandideerima jäänud taluperemees Liivak vahistati valimiste päeval, 15. juulil, kuna ta „eestlasliku kindlameelsusega” ei loobunud kandideerimast, aga jäi siiski ellu ja pääses vangilaagrist koju 1956. aastal.¹²

Eeltoodu pole ammendav loetelu seda küsimust puudutanud raamatutest ja artiklitest, kuid võtab retseptiooni piisavalt kokku. Keegi pole kahtluse alla seadnud seda, et Liivak lavastati süüdi. Kas siis selleks, et talle kätte maksta jäärapäise kandideerimisest mitte loobumise eest või selleks, et rahvuslikku opositsiooni kompromiteerida. Tõdemus Liivaku süüdi lavastami-

⁵ Otsus, 16.01.1940. ERA, f. R-38, n. 1, s. 31, l. 23. Tegu oli toime pandud 19. oktoobril 1939. a., kohtuotsus tehtud tagaselja, aga 31. jaanuaril 1940. a. Liivakule kuulutatud.

⁶ L. Uuet. 1940. a. Riigivolikogu valimiste dokumentide saatus ja arhivaaride missioon. – Tuna 2000, nr. 3, lk. 79.

⁷ I. Paavle. Riigivolikogu moodustamine, lk. 136.

⁸ Vt. näiteks: A. Liebman. Revolutsioonilised sündmused Eestis 1940. aasta suvel. – Eesti Bolševik 1949, nr. 12, lk. 51.

⁹ B. Meissner. Die baltischen Staaten im weltpolitischen und völkerrechtlichen Wandel. Beiträge, 1954–1995. Hamburg, 1995, lk. 67

¹⁰ J. Zubkova. Baltimaad ja Kreml 1940–1953. Tallinn, 2009, lk. 69.

¹¹ Eesti ajalugu. VI, Vabadussõjast taasiseseisvumiseni. Peatoimetaja S. Vahre. Tartu, 2005, lk. 171.

¹² T. Made. Idüllist ahastuseni. 1939–41. Tallinn, 2009, lk. 490, 512.

Vekslid esikülj. ERA, f. R-38, n. 1, s. 31 (asitõendite ümbrik)

sest tugineb mehe enda mälestustele, mida on kirjanduses ikka ja jälle refereeritud.¹³

Liivak kirjeldab neid sündmusi mälestustes detailselt. Juba 14. juulil oli ta raadiost kuulnud, et ta olevat vangistatud vekslivõltimise pärast ja paigutatud keskvanglasse.

„Mingist võltsitud vekslit polnud mul aimugi ja ma heitsin õhtul rahulikult magama,” jätkab Liivak jutustust. Samal öösel tulid kriminaalpolitsei ametnikud talle järele, aga Liivak pääses akna kaudu põgenema. Majas korraldati läbiotsimine ja võeti muu hulgas

Vekslid tagakülj. ERA, f. R-38, n. 1, s. 31 (asitõendite ümbrik)

Vekslid protestiakt. ERA, f. R-38, n. 1, s. 31 (asitõendite ümbrik)

¹³ Viimati näiteks Küllö Arjakas Maalehes: K. Arjakas. Jüri-Rajur Liivak – ägeda loomuga põllumees, kes tembeldati rahvaenlaseks. – Maaleht, 05.04.2012, lk. 46–47.

kaasa patakas väljaostetud vekslid. Järgmisel päeval mehed naasid ja arreteerisid Liivaku kahtlustatuna vekslivõltsimises. 16. juulil toimunud ülekuulamisel esitati talle süüdistus selles, et ta oli vekslil teinud number ühest seitsme ehk 150-st oli saanud 750. Allkirja oli ta võtnud 150 krooni peale, kuid vekslivõltsinud 750 peale ja nii käiku andnud. Liivak vaidles vastu, väites, et numbreid pole ümber tehtud ja sellel poleks ka mingit mõtet, sest vekslivõltsimise blankett on standardne ja 750 krooni on sellele peale trükitud. Pärast 13 kongis veedetud päeva andis uurija talle „isalikku nõu” süü üles tunnustada, sest siis lastakse koju. Nii sündiski ja see fikseeriti ka protokollis. Liivak tunnustab, et vaigistas aastaid selle fakti mälestusi jutustades maha, sest lugu mõjus tagantjärelegi rängalt.¹⁴ Selline oli asjaosalise, või kui soovite ohvri, kirjeldus. Püüame seda järgnevalt võrrelda arhiiviallikatega.

Kriminaalasi

Kõnealuse kriminaalasi materjalid on säilinud, sh. Tallinna Ringkonnakohtu asitõend nr. 74 ehk väidetavalt võltsitud veksel ise. Kõigepealt tuleb ilmselt selgitada, mis on veksel. Eri-lise võlakirja ehk vekslivõltsimise vahetõend reguleeris spetsiaalne seadus. Vekslivõltsimise ehk võlgniku oli kohustatud määratud tähtajal maksma kindla summa vekslivõltsimise omandajale ehk võlausaldajale. Kasutada tohtis ainult spetsiaalset trükitud nn. tempelpaberit, mille täitmise kohta kehtisid ranged reeglid. Väiksemgi reeglite rikkumine muutis vekslivõltsimise kehtetuks. Vekslivõltsimise omandajal oli õigus veksel edasi anda teiste isikute omandusse. Edasiandmine märgiti „pealkirjaga”, mis pidi sisaldama edasiandja allkirja vekslivõltsimise teisele küljele. Täiesti läbi kriipsutatud pealkiri loeti kustutatuks. Kui summat tähtajal ei tasutud, tuli veksel notari juures „protestida”.¹⁵ Käesoleval juhul oli vekslivõltsimise omandajaks keegi Juhan Eerand ja vekslivõltsimise Järsi-Metsküla

veeühisus, mille juhatuse liige ja raamatupidaja oli Jüri-Rajur Liivak ja mis vajab raha kraavitööde teostamiseks.

Esimene detail, mida Liivak valesti mäletab, on seotud vekslivõltsimise vorminõuetega. Blanketile on trükitud „kuni 750 krooni”, tegelik summa tuli ise kirjutada ja võis olla selle summa ulatuses ükskõik milline. Summa, mille ümber kogu asi keerles, oli 730, mitte 750 krooni. Aga need detailid pole olulised, sest numbrite võltsimises Liivakut tegelikult ei süüdistatudki.

Lisaks näib, et vekslivõltsimise detailid pole ainukesed, milles mälu on Liivakut alt vedanud. Mälestustes kirjutab ta, et pidi 1940. aasta juulis kaks nädalat vanglas veetma. Tallinna Keskvangla toimikus on fikseeritud, et Liivak on tõepoolest 15. juulil 1940 kell 15.45 vanglasse sisse võetud. Samast kuupäevast pärineb toimikus ka kriminaalpolitsei komissari määrus, mis ütleb, et Liivakut süüdistatakse vekslivõltsimises, ja et süü on tehtud kindlaks tunnustaja Johannes Mikhle seletuse põhjal ja et süüalune on süü omaks võtnud; et selle teo eest ootab teda KrS §409 järgi¹⁶ kuni kuus aastat vangistust ja kuna on karta, et ta vabadesse jäädes võib kõrvale hoida kriminaaljälitusest, määrata tõkendiks vahistamine ja Tallinna Keskvanglasse paigutamine. Määrus on Liivakule kuulutatud 15. juulil kell 14.00. Toimikus on aga ka 17. juulil koostatud tõkendi muutmise määrus Liivaku vanglast vabastamise kohta, mille koostamisel võeti arvesse, et Liivak „on taluomanik ja pole karta, et ta hakkaks kohtumõistmisest kõrvale hoiduma”. Samal kuupäeval on Liivak andnud allkirja vanglast vabastamise ja asjade kättesaamise kohta.¹⁷ Eeldades, et toimik pole võltsitud, näib see tõestavat, et Liivak oli vanglas mitte kaks nädalat, vaid kolm päeva.

15. juulil koostas Tallinna kriminaalpolitsei assistent A. Nõukas määruse juurdluse alustamise kohta. Muuseas sedastati selles, et juurdluse käigus selgus, et Liivak on korda

¹⁴ J.-R. Liivak. Mälestusi käidud eluteelt, lk. 95–97.

¹⁵ V. Simisvart. Veksel. – Kaupmehe käsiraamat. Tallinn, 1934, lk. 167–205; Veksliseadus, 19.01.1932. – Riigi Teataja, 1932, nr. 17.

¹⁶ Tegemist oli dokumendivõltsimise paragrahviga. Vt.: Kriminaalseadustik. Kommenteeritud väljaanne. Koostanud K. Saarmann ja K. Matto. Tallinn, 1937, lk. 201–202.

¹⁷ Keskvangla. Vangi isiklik toimik. Liivak, Jüri-Rajur Juliuse p. 16.–17.07.1940, ERA, f. 1868, n. 1, s. 3354.

kõrvale hoiab, piisab tõkendina allkirjast elukohast mitte lahkumise kohta.²³ Materjalid saadeti prokuröri korraldusse, jäi üle oodata kohutuotsust. See aga jäigi tulemata. 31. jaanuaril 1941 lõpetati vekslivõltsimise asi kriminaalseaduse muutmise tõttu.²⁴ Otsus tehti teatavaks Liivaku isale Julius Liivakule 7. veebruaril, sest asjaosalist ennast käepärast enam polnud.

Selleks ajaks oli kogu vekslivõltsimise menetlus muutunud sisuliselt mõttetuks, sest NKVD arreteeris Liivaku 6. jaanuaril 1941 süüdistatuna välismaale põgenemise katses. 20. juunil mõisteti ta VNFSV kriminaalkodeksi „kodumaa reetmise” §58-1a järgi 15 aastaks laagrisse koos asumisele saatmisega 5 aastaks. Liivak vabanes 1956. aastal, naasis Eestisse ja rehabiliteeriti.

Kokkuvõte

Liivak näib mälestustes eksivat mitmes episoodis: vanglas istus ta vähem aega, kui väidab, juulis toimunud süü omaksvõtmisele ja selle protokollimisele lisandus samasugune episood novembris ning vekslivõltsimise ümber on palju segast. Artiklis refereeritud arhiividokumendid ei jäta siiski kahtlust, et võltsimise fakt toimus. Seda muidugi juhul, kui dokumendid pole ise võltsitud, aga selleks ei näi olevat ühtegi põhjust. Loomulikult oli Liivak sovetirežiimil pinnuks silmas – nagu tuhanded teised poliitiliselt aktiivsed inimesed –, aga režiimi meetodite hulka ei kuulunud inimeste tagakiusamine pisikuritegude fabritseerimise kaudu. Selleks polnud NKVD-l aega, oskusi ega tarvidust. Juba juunis ja juulis 1940 oli vahistatud üle 200 režiimile ohtliku inimese, järgnevatel kuudel arreteeriti veel tuhandeid ning selleks polnud vaja inkrimineerida pisikuritegusid. Seda kinnitab ka Liivaku enda saatus, sest 1941. aasta alguses jõudis järg temani.

Kui selles loos midagi ebaharilikuna tundub, siis ehk Liivakule 15. juulil 1940 määratud tõkendi rangus – vangistus – samas kui see paar päeva hiljem ära muudeti ja sügisel ainult allkirjaga piirduti. Tõepoolest andis see parema

võimaluse meest avalikkuse ees mustata ning seeläbi kompromiteerida valimistel esile kerkinud rahvuslikku opositsiooni. Tõkendi määratud komissari oli tõenäoliselt võimalik mõjutada. Sel juhul oli nii, et kuritegu ei fabritseeritud, sest see oligi toime pandud – olid siis teo motiivid millised tahes, lohakusest rahahädani välja – ja seda sai ära kasutada. Kas just seetõttu jäeti Eestis valimistele kandideerima üks vastukandidaat, kuna leidis sobiv tegelane?

Kas menetluse käivitamine nimelt sel kuupeaval oli juhuste kokkulangemine või tõepoolest võimude soov Liivakule kuidagi kätte maksta, opositsiooni kompromiteerida või valimisi mõjutada, seda ei saa me ilmselt kunagi teada, ehkki Liivaku arreteerimisest raadios rääkimine justkui kinnitab, et menetluse ajakava mõjutati. Kindel on aga see, et valimistulemust see kuidagi mõjutada ei saanud. Kui saanukski, poleks sellest omakorda midagi sõltunud. Eesti annekteeriti nii ehk naa. Oleks valimistel kuidagi teisiti läinud, oleks leitud muu lahendus. Suurt midagi ei muutnud see ka inimsaatuses, Liivak oli oma tausta tõttu nii ehk naa „vaenulik element”, kelle represseerimine koos tuhandete teiste saatusekaaslastega oli sovetirežiimi kuritegelikke meetodeid arvestades paratamatu. Ühe vekslivõltsimise lugu ei mõjutanud seda mitte kuidagi.

Indrek Paavle

(1970)

Lõpetanud Tartu Ülikooli ajaloo osakonna 1998. aastal, kaitsnud 2009. aastal samas doktori-väitekirja teemal „Kohaliku halduse sovetiseerimine Eestis 1940–1950”. Töötanud Eesti Riigiarhiivis arhivistina ja Inimsusevastaste Kuritegude Eesti Sihtasutuses teadurina, hetkel Eesti Mälu Instituudi teadur. Peamised uurimissuunad: 20. sajandi institutsioonide ajalugu ja okupatsioonirežiimide repressiivpoliitika Eestis.

²³ Protokoll, 25.11.1940; Määrus, 25.11.1940, ERA, f. R-38, n. 1, s. 31, l. 25–26.

²⁴ 25. novembril 1940 kehtestati ENSV-s VNFSV 1926. a. kriminaalkodeks. Raskustes oldi juba süüteo uue paragrahvi määratlemisel, sest VNFSV koodeksis sobivat paragrahvi polnud.